

BİLGİ SAVAŞINDA MANİPÜLASYON VE JEOPOLİTİK KODLARI

MANIPULATION AND GEOPOLITICAL CODES IN INFORMATION WARFARE

Öz

Bu makalede; karar verme sürecini yöneten karar verici aktörlerin ve bunları işleyen mekanizmalarının infosferde yön kaybına uğratılması, zeki insanlara yanlış kararlar verdirilmesinin nedenleri ele alınmaktadır. Resmi söylemin inanırlılığını kaybettiği ve gerçeğin çürütüldüğü bilgi ve zihin katmanında stratejik öznenin nasıl yön kaybına uğratıldığı, bilgi savaşında hedef alınan devlet ve toplulukların post-modern jeopolitik tasarındaki yeri değerlendirilmektedir. Makalede ağların çökertildiği, yıkıcı sonuçların hedeflendiği (subversion) ağ savaşları konusu ile bilgi savaşının hâkim siyasi otoriteler tarafından iç politikada kullanımı inceleme dışı tutulmuştur.

Oğuzhan ERGÜN*

* Doç. Dr., E. Kur. Alb. MSÜ
Öğretim Görevlisi

E-posta/E-mail:
oguzhanergun@gmail.com

Orcid: 0000-0002-6917-0871

Yirminci yüzyılın sonundan itibaren dilsel ve kültürel dönüşümden etkilenen jeopolitik evren, jeopolitik tasarımın oluşturulmasında siber uzayın sanal (mücerret, soyut) sahasını kullanarak "infosfer ve noosfer" katmanlarında sosyal ve siyasal etki üretmeye başlamıştır. Böylece güç siyasetinin öngördüğü çıkarlara uygun olarak yer kürenin şekillendirilmesinde jeolojik katmana ek katmanlar güç mücadelesinde yer almıştır. Yeniçağın savaş ve çatışmaları ilhamını zamanın ruhundan alarak nitelik değiştirmekte yeni güvenlik anlayışı farklılaşmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Bilgi Savaşı, Siber Savaş, Sosyal Manipülasyon, Hakikatin Çürümesi, Sanal Sosyal Savaş.

Abstract

This article explores the disorientation in decision-makers' infosphere and the systems that process these events, resulting in misguided decisions made by intelligent individuals. It discusses the erosion of credibility in official discourse and the denial of truth at the information and cognitive levels, as well as how strategic subjects are misled in the realm of information warfare, considering the position of targeted states and communities within the post-modern geopolitical design. The study excludes consideration of network conflicts, in which networks are collapsed with disastrous consequences targeted at subversion, as well as the use of information warfare by dominant political authorities in domestic politics.

Since the late 20th century, the geopolitical universe, influenced by linguistic and cultural transformations, has begun to generate social and political impact within the "infosphere and noosphere" layers by incorporating the virtual (abstract) domain of cyberspace into the creation of geopolitical designs. Thus, additional layers to the geological stratum have entered the struggle for power in shaping the Earth in accordance with the interests envisioned by power politics, indicating a shift in the nature of contemporary wars and conflicts motivated by the zeitgeist and a differentiated understanding of security

Keywords: Information Warfare, Cyber Warfare, Social Manipulation, Decay of Truth, Virtual Social Conflict.

Başvuru/Submitted: 24.03.2024¹

Kabul/Accepted: : 29.03.2024

¹ Yazar makalesini 17.03.2024 tarihinde dergimize göndermiş, hakem düzeltmeleri sonrası dosyayı yüklerken sehven makalesini geri çekmiş ve makalenin düzenlenmiş halini 24.03.2024 tarihinde tekrar yüklemiştir. Yapılan düzeltmelerin kontrolü hakemler tarafından sağlandıktan sonra makalenin yayımlanması uygun bulunmuştur.

Giriş

Bilgi evreninin bir yanında mücadeleye yön veren kavramsal alan; basın-yayın, sosyal medya, hükümetin mesajları ve kamu diplomasisi faaliyetleri, internet üzerinden tüm iletişim ve yayın ağlarını kapsamaktadır. Bu alan bireylerin bilgiyle etkileşime girme yolları, bu mecraları besleyen tüm bilgi üretim kanalları, bilgi savaşı ve sosyal etkileşimin ortaya çıktığı alandır. Öteki yanda iletişimin sağlandığı ağ merkezleri ve etkileşim kanallarının fiziki yapısı, subversiyon (yıkıcı etki) (ağ savaşları) tehdidi altında bulunmaktadır. Günümüz gelişmiş toplumlarının tamamen bağımlı olma yolunda ilerlediği büyük veri tabanlarının (Big Data), algoritmaların ve bilgisayarlı, bilgisayar destekli veya bilgisayara bağımlı şeylerden oluşan ağların işleyişini çarpıtma ve bunlara zarar verme fırsatı, ağ savaşları boyutunda yer almaktadır. Siber uzay ise bir tanıma göre birçok yazılım ve donanım elemanlarının toplamıdır. Bunların arasında internet, iletişim ağları, elektronik komuta sistemleri, cep telefonları yazılım altyapılı telsizler, cep telefonları enerji hatları ağları, uydu sistemleri, insansız hava araçları sistemleri ve dış dünyaya kapalı askerî ağlar gibi yapılar bulunmaktadır (Akyazı, 2013:216).

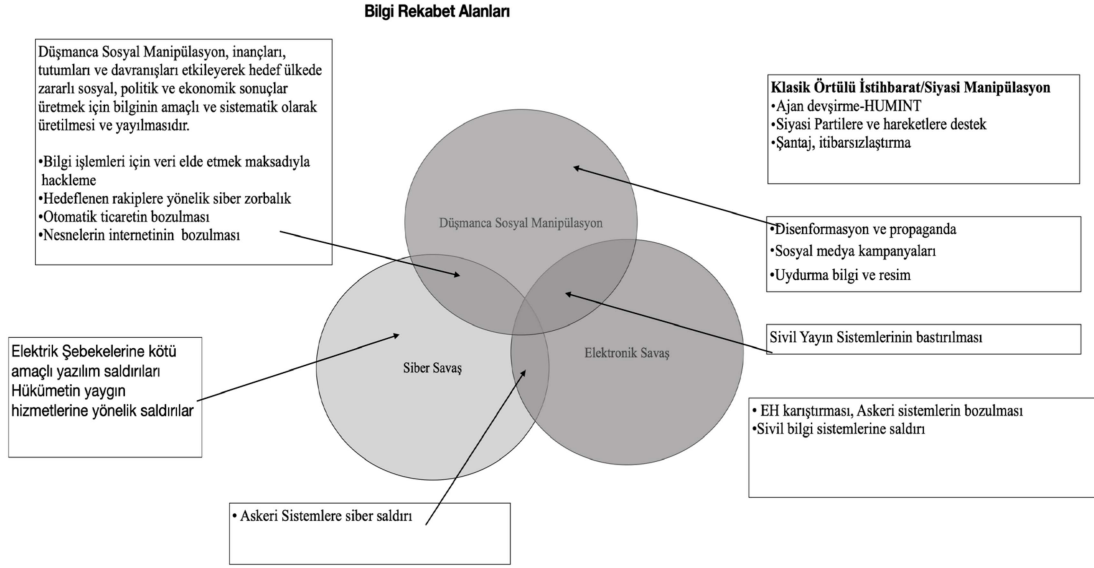
Manipülasyon, RAND şirketinin topladığı tanımıyla bilgi savaşının en etkili aparatı olarak öne çıkmaktadır: “Hedef ülkede inançları, tutumları ve davranışları etkileyerek zararlı sosyal, politik ve ekonomik sonuçlar üretmek için bilginin amaçlı, sistematik olarak üretilmesi ve yayılmasıdır” (RAND, 2019:15).

Manipülasyonun iç politikaya yönelik kullanımı ise kamu diplomasisinin farklı bir boyutunu teşkil etmekte ve iç siyasette politik rakiplere yönelik olarak aynı zamanda toplumu şekillendirmekte kullanılmaktadır. Ezcümle siber evrende gerçekleşen iki büyük mücadele alanını bilgi savaşı ve ağ savaşları boyutu oluşturmaktadır. Bilgi savaşı ve bilgiye dayalı sosyal manipülasyon geleneksel olarak, inançları etkilemek için söylemi yaymaya odaklanmıştır.

Bilgi ortamı, bilgiyi toplayan, işleyen, yayan veya ona göre hareket eden bireylerin, kuruluşların ve sistemlerin toplamıdır. Bir toplumun bilgi ortamı o toplumun infosferi olarak adlandırılmaktadır. Bilgi ortamının bireyler, kuruluşlar ve sistemlerle sürekli etkileşim halinde olan birbiriyle ilişkili boyutları vardır. Bu boyutlar fiziksel, bilgisel ve bilişsel olarak bilinir. Fiziksel boyut, bireylerin ve kuruluşların etki yaratmasını sağlayan komuta ve kontrol (C2) (Komuta-Kontrol) sistemlerinden, kilit karar vericilerden ve destekleyici altyapıdan oluşur. Bu boyut, fiziksel platformların ve bunları birbirine bağlayan iletişim ağlarının bulunduğu boyuttur. Fiziksel boyut, insanları, C2 tesislerini, gazeteleri, kitapları, mikrodalga kulelerini, bilgisayar işlem birimlerini, dizüstü bilgisayarları, akıllı telefonları, tablet bilgisayarları veya ampirik ölçüme tabi olan diğer nesnelere içerir, ancak bunlarla sınırlı değildir. Fiziksel boyut yalnızca askerî ve hatta ulus temelli sistem ve süreçlerle sınırlı değildir; ulusal, ekonomik ve coğrafi sınırların ötesinde birbirine bağlanan etkisiz hale getirilebilen bir ağıdır.

Bilgi boyutu, bilginin nerede ve nasıl toplandığını, işlendiğini, saklandığını, yayıldığını ve korunduğunu belirtir. Bilişsel boyut, bilgiyi ileten, alan, yanıt veren veya bilgi üzerinde hareket edenlerin zihinlerini kapsar (Noosfer) (Information Operation 2012:I-1). Bilgi boyutunda Şekil 1’de görüldüğü gibi Bilgi Rekabet Alanları bulunmaktadır.

Şekil 1. Bilgi Rekabet Alanları

Kaynak: *Düşmanca Sosyal Manipülasyon: Mevcut Gerçekler ve Yükselen Eğilimler*, RAND, 2019:16

Bilgi evreni her zaman mücadelelere sahne ve konu olmuştur. Özellikle yaşadığımız dönemde; parçalanma, yankı odaları ve trolleme etiği gibi farklılaşan eylem türleri ve yapılar diğer dönemlerden önemli farklılıklar içermektedir. Bilginin belirli ellerde toplanması ayrı bir manipülasyon kaynak havuzunu oluşturmaktadır. Bilgi piyasası veri yönetimi ve bilgi işlemeye yönelik ilgili sistemler ve platformlar beş mega şirkette toplanmış bulunmaktadır: firmaların her biri birçok ilgili şirkete sahiptir ve ana şirketleri Apple, Google (Alphabet), Amazon, Facebook ve Microsoft oluşturmaktadır. Bu şirketlerden Google, navigasyon uygulaması Waze, Youtube ve Nest'in (akıllı ev ürünleri şirketi), Facebook ise başta Oculus'un da (sanal gerçeklik firması) bulunduğu pek çok şirkete sahiptir. Ulaştıkları sermaye gücü ile genellikle yeni kurulan rakiplerini satın alıp pazardaki konumlarını koruyabilecek durumdadır. Nasdaq hisse senedi endeksinin %40'ından fazlasını 2017 yılı itibarıyla bu beş şirketin piyasa değeri oluşturmaktadır (Sen, 2017).

Manjoo, şirketlerin, muazzam sosyal güçlerine bir gönderme olarak korkunç beşli terimini kullanmaktadır. Bu şirketler tarafından belirli platform hizmetlerine (örneğin, sosyal ağ oluşturma) kaçınılmaz olan hizmetler sunmaktadırlar. Uygulamada iş modelleri ağ etkileri yaratmaktadır; çok kişi tarafından platformların kullanımı kendi cazibe merkezini yaratarak başkaları için de o kadar vazgeçilmez hale gelmekte ve daha da fazla kullanıcı çekmektedir (Manjoo, 2016). Bu tür gelişmeler kullanıcıları farklı tarzlarda etkilemektedir. En önemli etkinin, çok az sayıdaki büyük firmanın birbirine bağlı kullanıcılarla ilgili muazzam bilgi veri tabanları geliştirmesi olduğu söylenebilir. Elde edilen bilgiler, tüketicilerin tam bir doğrulukla hedeflenmesine yardımcı olmaktadır. Söz konusu veri tabanları diğer taraftan büyük ölçekli bilgi manipülasyon kampanyalarının bir parçası olarak hırsızlığa ve manipülasyona karşı hassas durumda bulunmaktadır. Bu platformlar ve bunların çoklu ara yüzleri kamuoyunun algısını şekillendirmede benzeri görülmemiş bir bilgi-etki düzeyine ulaşmaktadır (RAND, 2019:29).

Bu dönemde sosyal medya platformunda benzer görüşte veya inançta olan kişilerin fikirlerini paylaştıkları, öne sürdükleri görüşlerin sürekli olarak tekrar edildiği ancak karşıt görüşlere yer verilmeyen tek taraflı olarak bir iletişimin gerçekleştiği yankı odaları da dikkat çekmeye başlamıştır (Sarsılmaz, 2023). Siyasal olarak parçalanmış toplumda parçalanmış bir bilgi dünyası

eğilimiyle bağlantılı olarak yankı odalarının yükselişi gözlemlenmektedir: “yankı odaları insanların farkındalığını ve bilgi arayışını kısıtlayan, yalnızca mevcut inançlarını destekleyen bilgilerin geçmesine izin veren, kendi kendine tanımlanmış bilgi ve inanç silolarıdır. Sosyal medya platformları veya arama motorlarındaki ayarlar, kullanıcıların gördükleri bilgileri önceki nesillerin erişemeyeceği şekillerde uyarlamalarına ve filtrelemelerine olanak tanır ve bu platformlardan bazılarının algoritmaları da aynı etkiye sahiptir”. Bu eğilimin insanların bilgi aramalarını ve karşıt görüşlere açık olmalarını kısıtlama potansiyeline sahip olduğuna ve bunun ciddiye alınması gerektiğine dair yeterli kanıt bulunmaktadır (RAND, 2019:31).

Bu çerçevede kamuoyunun önceki dönemlere göre daha fazla yanlış bilgilendirilmiş olup olmadığı konusunda ABD’de yapılan araştırmalarda bu sorunun cevabı evet olarak görülmüştür. “Ekonomiden dış politikaya kadar çeşitli konularda yanlış algılamalar yaygındır” (Flynn, Vyhan ve Reifler, 2017:129). Yine 1970 ve 1990’ların sonlarında ABD’de yayınlanan yüksek tirajlı gazetelerin içerikleri incelendiğinde; eğlenceye, kanaate ve sansasyona artan vurguya karşılık saf gerçeğe odaklanmanın azaldığı görülmektedir (Kavanagh ve Rich 2018:106-107). Bu eğilimin yaşadığımız dönemde yargıların gerçek karşısındaki üstünlüğü ile neticelendiğini söylemek abartılı olmaz.

Günümüzde bir zihniyet yansıması olarak bilinen trolleme, manipülasyon açısından önemli bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Trolleme medyanın sansasyonelliğini yıkıcı ve saldırgan amaçların yanı sıra mizahi olarak da kullanan kararlı bir zihniyet eylemidir. Bu aynı zamanda değerler sistemini aşağılayan ironik bir anlayıştır. Troller bazı açıdan günümüzde internette yer alan eğlence ve sansasyonellik gibi ilgili eğilimlerin bir nevi tanrılaştırılmasını temsil eder. Bilgi evreninde meydana gelen parçalanmanın mevcut bilgi dünyasında yansıyan en önemli yapısal değişiklik olduğu söylenebilir. Bugün gelişmiş ve açık tüm toplumlar çok sayıda radyo istasyonu ve kablolu kanallar aracılığıyla bilgi, haber ve farkındalığa sahip olma konusunda sınırsız ölçüde seçeneklere sahip hale gelmiştir. Adeta bilgi obezitesi yaşanmaktadır. Bu durum, kafa karışıklığı yaratmanın yanı sıra toplumların kamusal anlayışını ve ortak anlatıları sürdürmesini oldukça zorlaştırdığı gibi “yankı odalarını” da güçlendirerek, insanlara gelen bilgileri dış dünyaya kapanmayı kolaylaştıracak benzeri görülmemiş bir etki yaratmaktadır.

İnternetin bu etkilerin ortaya çıkmasında tek başına etkisi olmadığı öne sürülmektedir. Partizan televizyon ağları izleyicilerin zamanla ideolojik olarak daha fazla kutuplaşmasına yol açtığı görülmüştür. Sosyal kimlik teorisini kullanan bir grup araştırmacı, ABD’de siyasi kutuplar arasındaki hoşnutsuzluğun, kısmen olumsuz reklamlar nedeniyle önemli ölçüde arttığını göstermiştir (Iyengar, Sood ve Lelkes, 2012). Başka bir araştırma, insanların, ideolojileriyle uyumlu başlıklara ilgisinin daha fazla olduğunu tespit etmiştir. Yapılan araştırmalarda, kullanıcılarının X (Twitter) platformlarında kendisiyle benzer görüşlerde olan kişilerle daha fazla etkileşime girdiğini, insanların kendi fikirlerini destekleyen hikâyelerin yer aldığı manşetlere ilgi duyduğunu aynı şekilde Facebook kullanıcılarının da kendi görüşlerini doğrulayan bilgileri tıklama veya "beğenme" eğilimlerinin çok daha yüksek olduğunu göstermektedir (Sunstein, 2017:61, 64–65, 81, 114–115, 119–126).

Haber veya bilginin gerçekliği sansasyonellik ölçütünün gölgesinde kalmaktadır. Sosyal medya başta olmak üzere ana akım habercilikte yeni bir “sarı gazetecilik” döneminin yıldızı parlamıştır. Sansasyonelizm veya sarı gazeteciliğin son on yıldaki büyümesini ölçümleyen çalışmaların vardığı sonuç ana akım ve özel bilgi kaynaklarının dikkat çekmek için sansasyonel açıklamalara giderek daha fazla yöneldiğini göstermiştir (RAND, 2019:23). Sansasyonel haberlere yönelik eğilim "kötümserlik sendromu" olarak adlandırılan olguyu doğurmuştur (Mazarr, 1998).

1. Jeopolitik Eksende Bilgi Savaşı ve Manipülasyon

Bilgi savaşının doğrudan fiziksel/kinetik alanı devletlerarası teknolojik rekabet alanı olmuştur. "Bilgi savaşı yeteneği, en yüksek bilgi işlem yoğunluğuna sahip silah ve iletişim sistemleri geliştiren devletin kazandığı teknolojik bir rekabet avantajıdır". Rakibinden daha fazla bilgiye sahip olan ve bunu görelî olarak doğru ve hızlı bir şekilde işleyen devletler aynı ölçüde rakibine zarar verebilecek potansiyele de sahip demektir. Belge ve bilgi teknolojilerinin gün geçtikçe değerinin artması ve bunun her alanda kullanılması savaşın kontrolünde, orduyla ilgili verilecek kararlar ve yeni stratejiler belirlenmesinde önemli ölçüde alan açmaktadır. (Ergün, 2020:212).

Bilgi savaşının kinetik/fiziksel yönüne ilişkin tartışmalar "Stratejik Bilgi Savaşı (SIW)" başlığı altında gerçekleştirilmektedir. Bu kavram "çeşitli birimleri kontrol eden ya da gelen bilgiyi işleyen iletişim merkezleri yok edilerek, düşmanın mümkün olduğunca savaşmadan saf dışı bırakılabileceği düşüncesine" dayanmaktadır (Schwartau, 1994:13,16). Buna karşın Ukrayna-Rusya savaşı analizlerinde Rusya tarafından stratejik sonuç almaya yönelik yeterli bir etki gözlemlenmemiştir. Ukrayna'ya ait bir siber güvenlik firması olan Mandiant, yaptığı bir açıklamada Rusya tarafından desteklenen bilgisayar korsanlarının 2022 yılında Ukrayna'da bulunan bir enerji tesisine bir siber saldırı düzenleyerek ülkenin önemli altyapılarına yaygın füze saldırıları gerçekleştirilmeden siber saldırıyla geçici elektrik kesintisine neden olduğunu belirtmiştir. Araştırmacılar, 2022 yılında yapılan siber saldırıda, operasyonel teknolojinin (OT) ve endüstriyel kontrol sistemlerine (ICS) zarar vermek için daha önce gözlemlenmemiş bir tekniğin de kullanıldığını belirtmişlerdir (Techinside, 2023).

Manipülasyonun konusunda en güçlü tartışmalardan biri terminolojik tartışmadır. Örneğin Rusya'nın hedef kitleyi etkilemek için bilgiyi kullanma çabalarına pek çok isim verilmiştir: Hibrit savaş, psikolojik savaş, gri bölge faaliyetleri, bilgi operasyonları, dezenformasyon, aktif önlemler vb. RAND araştırmacıları bunları kapsayacak şekilde "sosyal manipülasyon" terimini öne sürmektedir. "Düşmanca sosyal manipülasyon, inançları, tutumları ve davranışları etkileyerek hedef ülkede zararlı sosyal, politik ve ekonomik sonuçlar üretmek için bilginin amaçlı, sistematik olarak üretimi ve yayılmasıdır" (RAND, 2019:31).

Enformasyon alanında kullanılan bazı kavramlar Tablo 1'de gösterilmiştir

Tablo 1. Teknik Kavramlar

Kategori	Niyet	Tanım
Misinformasyon	Dağıtıcıların doğruluğuna çoğu kez inandıkları bilgi	Yanlış veya yanıltıcı bilgilerin yanlışlıkla veya hata sonucu paylaşılması "Başlangıçta doğru olarak sunulan ancak daha sonra yanlış olduğu anlaşılan bilgiler.
Propaganda	Bazı politik veya ekonomik amaçlara ulaşmak. İnançları etkilemek, mevcut bütün tekniklerle büyük anlatıları şekillendirmek (din, ideoloji vb.) Algıları şekillendirmek, bilişleri manipüle etmek	Yanlış veya yanıltıcı bilgi, genellikle bazı politik veya ekonomik amaçlara ulaşmak, halkın tutumlarını etkilemek veya gerçeği gizlemek için kasten yayılır Bu, dezenformasyonun eş anlamlısıdır. Algıları şekillendirmek, bilişleri manipüle etmek ve propagandacıların arzulanan niyetini destekleyen bir yanıt elde etmek için doğrudan kasıtlı ve sistematik bir girişim" Halkın bir girişim, fikir veya gruba olan ilişkilerini etkilemek için olayları oluşturma veya biçimlendirme konusunda tutarlı, kalıcı bir çaba-

Dezenformasyon	Kanaatleri ve büyük anlatıları şekillendirmek, gerçeğin rolünü engellemek.	Kamuoyunu etkilemek veya gerçeği gizlemek için kasten ve sıklıkla gizlice yayılan (söylentilerin eklenmesi gibi) yanlış bilgiler
Pazarlama, Halkla İlişkiler, Kamu Diplomasisi, "Stratejik İletişim"	İnançları etkileyin, "hakikat" ile anlatıları şekillendirin (genellikle bir propaganda şekli)	Ürün, sorun ve ülke durumunu destekleyecek gerçekler hakkında bilgi edinin Bağlam ve eğilim sağlar, ancak kasıtlı olarak aldatmaz Şirketler, ülkeler, sivil toplum kuruluşları tarafından kullanılabilir

Kaynak: Rand 2019 s.12 şekil 2-1'den alınmıştır.

Şekil 1'de gösterildiği gibi, düşmanca sosyal manipülasyon tutumları, inançları ve nihayetinde davranışları etkilemeye yönelik operasyonları içerir ve yerleşik dört etki faaliyeti türünün kesişiminde yer alır: Propaganda ve dezenformasyon, siber saldırganlık, siyasi süreçlerin aktif olarak yıkılması, taciz ve gözdağı. Tablo 1'de özetlenen çeşitli kategoriler arasında ortaya çıkan kombinasyon muhtemelen ruh ve uygulama açısından "siyasi savaşa" en yakın olanıdır. Rus ve Çin faaliyetleri açısından bakıldığında, düşmanca sosyal manipülasyonun odak kavramı, sosyal medya kampanyalarının kullanımını, kişisel veya gizli belgelerin çalınmasını ve hedefli bir şekilde yayınlanmasını, doğrudan propagandayı ve anlatıları şekillendirme çabalarını (yayın mekânları aracılığıyla ücretli reklam da dâhil) dezenformasyonun aktif kullanımı ve medya mekânları aracılığıyla siyasi nüfuz arayışını içermektedir.

Buna karşılık askerî bilgi destek operasyonları, siber uzay operasyonları, karşı tehdit ağları, karşı tehdit finansmanı, sivil-askerî operasyonlar ve güvenlik iş birliği gibi ilgili faaliyetler de bilgi ortamını ve diğer nüfus odaklı rekabet ve çatışma alanlarını şekillendirir (DOD, 2020:4).

2016 yılı ve sonrasında dezenformasyon, propaganda, bilgi manipülasyonu ve sahtecilik, "sahte haberler", "gerçeklerin çürümesi" ve ilgili trendlere olan ilgide bir patlama görülmüştür. Bu durum, "Sanal Sosyal Savaş" olarak adlandırılabilen geniş bir olgu olarak kendisini göstermektedir. Düşmanca sosyal manipülasyon, gerçeğin çürütülmesi (trust decay), sanal sosyal savaş gibi tanımların arka planında yatan toplum ve devletlerin savaşmaksızın dönüştürülmesinde bilginin ve buna uygun mecralar sunan sosyal medya teknolojilerinin kullanımına uygun siyasal kavram ve konsept yine RAND şirketi tarafından 2018 yılında yayımlanmıştır. Bu bağlamda Simpson, "savaşı siyasetin bir uzantısı olarak gören "Clausewitzçi yaklaşımdaki savaş ve siyaset arasındaki çizginin bulanıklaştığını ifade ederek, "Savaşın şu an olması gerektiği gibi bölümlenmemiştir" demektedir ve "savaşın bir uzantısı olarak politika ile karşı karşıya bulunduğu" öne sürmektedir. Savaş'ın silahlı siyaset olarak kullanılması önemli bir ayrımdır (RAND, 2018:243-244).

Sanal toplumsal savaş kavramı, düşmanca sosyal manipülasyon kavramını da içeren, ancak daha kapsamlı bir çabayla toplumun bilgi ağlarını bozmak ve manipüle etmeye yönelik eylemleri ifade eder. Düşmanca sosyal manipülasyonun en ayrıntılı veya aşırı biçimini tanımlamada kullanılmaktadır. Kavram, aşamalı ve kalıcı bir yöntemi içermektedir Saldırganlar, yalnızca dezenformasyon veya olumlu anlatılar yaymak veya fiziksel altyapıya zarar vermekle kalmayıp, modern toplumların bağımlılığının gitgide arttığı büyük veri tabanlarının, algoritmaların ve ağların işleyişini çarpıtma ve bunlara zarar verme fırsatına da zaman içinde daha fazla sahip olacaktır. Bu eylemler, yukarıda tanımlanan ilgili sanal toplumsal savaş kavramının veya kategorisinin ana hatlarını çizmektedir. Bilgi tabanlı bir saldırganlık biçimi olarak sosyal manipülasyonun ötesine geçmektedir. Çok çeşitli tekniklerin aşağıdakiler ile herhangi bir kombinasyonu kapsayabilir:

- "Sosyal medya da dahil olmak üzere birden fazla kanal aracılığıyla klasik propaganda, etkileme ve dezenformasyon uygulamaları

- Büyük miktarda kabul edilebilir ancak uydurma video ve ses malzemesi üreterek sunulan gerçekliğe olan güveni azaltmak
- Doğru ve yanlış bilgileri ayırt etme yeteneğine sahip kilit aracı kurumların itibarını sarsmak
- Veri tabanlarını bozarak veya manipüle ederek ekonominin ana bileşenlerinin giderek daha fazla güvendiği kaynaklardan yoksun bırakmak
- Kurumlara olan güven kaybını genişletmek ve aynı zamanda toplumsal mağduriyetleri ve kutuplaşmaları artırmak maksadıyla karar süreçlerinde kullanılan algoritmaları manipüle etmek, kamu ve özel şirket operasyonlarına zarar vermek
- Güvenlik açıklarını kullanarak nesnelere interneti ağ yapısında kesinti ve hasar yaratmak
- Artırılmış ve sanal gerçeklik sistemlerini ele geçirmek
- Verimsizlik yaratmak için chatbot tarzı etkileşimli sistemlere komutlar eklemek bazı durumlarda kişisel hayal kırıklığı ve kaygı yaratmak” (RAND, 2019: Xiii).

Siyasi Savaş “belirli bir spektrumda politik, bilişim, askerî ve ekonomik tedbirleri; etkilemek, zorlamak, sindirmek, zayıflatmak amacıyla kullanabileceği tedbirleri içermektedir.” Bunlar genellikle bir bütün olarak "politik/siyasi savaş," olarak adlandırılmaktadır. Modern Siyasi Savaş'ın önemli özelliklerinden biri "Bilgi/Enformasyon" alanını önemi gittikçe artan bir savaş alanı olarak ele alması ve "algılamaların başarısının belirleyicisi olabileceğini" öngörmesidir.

"Siyasi savaş genellikle ortak etnik veya dini bağları veya diğer iç dikişleri sömürür. Siyasi savaş düşük maliyetlidir ve geleneksel çatışmaların yerini alır. Gelişmiş bilgi ortamlarının evrimi, ekonomik ve sosyal sistemlerin etkin işleyişinin bilgi temellerini manipüle etme veya bozma çabalarını içeren siyasi savaşın bir alt türünü üretmiştir” (United States Army Special Operations Command 2015:2).

Jeopolitik; “saha ve etnisite, güç ve bölgesel siyaset” ve milletlerin “saha, kaynaklar ve etki” kapsamında sürdürdükleri yarışta hayatta kalma mücadelesi düşüncesine dayanmaktadır (Weidenhausen, 2008). “Makro politikada bir analiz ve karar yöntemi olarak kullanılmaktadır”. Jeopolitik “Coğrafya, Siyasal Bilimler, Tarih ve Sosyoloji bilim sahalarının kesiştiği bir bilimsel alan olarak tasvir edilebilir, politik gerçeklikler ile mekân arasındaki ilişkiyi araştırır” (Meier, 2003:144). Coğrafya- Devlet arasındaki etkileşimin genişleyerek Mekân-Devlet arasına dönmesiyle jeokültür boyutu ve eleştirel yaklaşım postmodern jeopolitiğe kapı açmıştır. Kartezyen koordinat sistemine sahip salt bir uzay parçası olmaktan dönüşüm geçiren Mekân postmodern jeopolitikte artık geometrik mekânsallık (spatiality) ve bunun getirdiği basit betimleyici teknikler vasıtasıyla kavranmamaktadır (Ergün, 2015:409).

Postmodern etkiyle gerçekleşen postmodern jeopolitik tasarımı toplumların fay hatları üstünde inşa edilerek farklılık ve ayrılıklar üzerinden asimetrik kurgu ve eylem üretmektedir. Devletler uluslararasılaştırılmakta, sosyal topoğrafya cemaatler/gruplar ve grup hakları başlığı altında çözüştürülmektedir. Aynı zamanda grup hakları ve yerel yapılanma yaklaşımı içinde birey eritilmekte mikro ölçekte kültürlenmektedir. Göçmen akınlarıyla birlikte değiştirilen demografik yapıların sosyal bünyede başkalaşımlara (metamorfoz) neden olması sosyal bünyeyi her türlü enfeksiyona açık hale getirerek risk alanı meydana getirmektedir. Özendirilen değer ve düşünceler bizden görüntülenen ancak bize ait olmayan değerler olabilmektedir (Ergün, 2015:418).

Postmodernizmin tek bir evrensel doğru ve Batı gelişme modelleri sunan modernizmin karşısına çıkardığı, hoşgörü ve toleransın hâkim olduğu çok kültürlü toplumsal yaşam vaadinin, aslında kendi içinde bölünmeyi, ayrılığı ve değişik bir biçimde “biz” ve “öteki” ayrılığını getirdiği görülmektedir (Tekinalp, 2005:78). Kendisini yeniden üretmede “öteki” ihtiyacını duyan

hegemonya jeopolitik kimlik inşasında “öteki”yi kültürel tabanda yeniden tesis sürecine girmiştir, bunu bölgesel krizlerde gözlemek mümkündür (Hummel ve Wehrhöfer, 2004:25-26).

Küresel yapıdaki bölünmüş toplumlardan oluşan sömürü adacıları gibi şekillenmesine yönelik faaliyetler karşısında neorealist veya realist paradigma çaresiz stratejiler öngörüsünden ileri gidemezken eleştirel yaklaşımı benimseyen ve konstrüktivist özellikler içeren eleştirel jeopolitik; postmodernitenin ürettiği toplumsal ayrılıklar, farklılıklar ve bölünmeleri, eylem ve aktör odaklı çatışmalarda mekânın rolünü ortaya çıkarmaktadır. Söylem ve tasarının arka planında yer alan niyeti, yapı sökümüne tabi tutmakta ve güç mücadelesini değişik zaviyelerden analiz etmektedir. Kurgulanan postmodern güç siyaseti sorgulanmaktadır (Ergün, 2015:136). Jeokültürel etki, yaşadığımız sürecin güç mücadelesinde, kültürel, etnik ve dini bölünmeler üzerinden jeopolitik konumu şekillendirmektedir. Bu durum savaşların niteliğini değiştirmekte, devletlerin kinetik gücü olan millî ordular yerini terörize edilmiş sosyal güçlerin çatışmasına bırakmaktadır.

(...) İdeolojilerin dayandığı “Otoriter Zihniyet; gerçekliğin bilgisine sahip olanları toplumun geri kalanından hiyerarşik olarak farklılaştırır, yöneticiler ile yönetilenler arasında tek yönlü bir bağımlılık ilişkisi yaratır. Sert bir denetim mekanizmasını meşru hale getiren bu anlayış, sonuçta tüm yönetilenlerin homojen bir bütünlük içine alınarak yönetime tabi kılınmasını içerir.” (...) Teolojik kökenli Ataerkil Zihniyet ise “gerçekliği bizatihi zihinsel, giderek ulvi bir kaynaktan arar. Bu nedenle ilahi gerçeklik ile sıradan insanlar arasında enformel doğal rehberliğe dayanan-aracılar -gerekir” (Mahçupyan, 2002:92-93).

Çevreleme eylemlerinde inancın yanı sıra değer sistemleri de yumuşak gücün bir unsuru ve hedefi haline gelmiştir. Orta Doğu Shatterbelt’inde asimetrik çatışmanın terör ve vekâlet formları ağırlık kazanmıştır. Silahlı yeni devlet dışı aktörlerin gayesi ve öncelikleri ulus devlet ilkesini öngörmezken, küreselleşme ideolojisiyle ulus devletin küçültülmesi ve yerelleştirilmesi ilkesinde paralellik sağlamaktadır (Ergün, 2015:437).

2. Bilginin Üretimi ve Bir Bilenler Sendromu

Fiziksel boyut, bireylerin ve kuruluşların etki yaratmasını sağlayan komuta ve kontrol (C2) sistemlerinden, kilit karar vericilerden ve destekleyici altyapıdan oluşur. Fiziksel platformların ve bunları birbirine bağlayan iletişim ağlarının bulunduğu boyuttur. Fiziksel boyut, insanları, C2 tesislerini, gazeteleri, kitapları, mikrodalga kulelerini, bilgisayar işlem birimlerini, dizüstü bilgisayarları, akıllı telefonları, tablet bilgisayarları veya ampirik ölçüme tabi olan diğer nesnelere içerir, ancak bunlarla sınırlı değildir. Fiziksel boyut yalnızca askerî ve hatta ulus temelli sistem ve süreçlerle de sınırlı değildir; ulusal, ekonomik ve coğrafi sınırların ötesinde birbirine bağlanan etkisizleştirilebilen bir ağıdır. Bilgi, düşmanın karar verme ve paylaşma yeteneğini etkilemek, bozmak, yozlaştırmak veya gasp etmek için güçlü bir araçtır (JP 3-13 2014: I-1).

Bilgiye dayalı sosyal manipülasyonun geleneksel biçimleri, inançları etkilemek için anlatıları yaymaya odaklanmıştır (örneğin propaganda, kamu diplomasisi ve sosyal medya paylaşımı yoluyla). Klasik düşmanca siber saldırılar; bankalar, elektrik santralleri veya santrifujler gibi fiziksel hedeflere saldırmak için genellikle bilgi ağlarını bir otoyol olarak kullanır. Gelişmiş bilgi ortamlarının evrimi hızla üçüncü bir olası saldırganlık kategorisi yaratıyor, bu da ekonomik ve sosyal sistemlerin etkili işleyişinin bilgi temellerini manipüle etme veya bozma çabalarıdır.

İnanç sistemlerinin manipülasyonu, siyasi tahakkümün gerçekleştirilmesinde dinlerin ortaya çıkışından itibaren gerçekleştirilmektedir ve “aracıların” büyük rolü vardır; Görüldüğü gibi her iki zihniyette de hiyerarşik bir yapı oluşturularak birey ikinci plana itilmektedir. Ataerkil zihniyet birbirine eklenmiş cemaatlerden oluşan heterojen bir yapı öngörmektedir. Heterojen sosyal yapılar ve siyasi parçalanmışlık esasen emperyalizmin istediği nihai sonuçtur ve hedefidir.

Demokratik zihniyet, bu coğrafyada sosyo-kültürel tarihi süreç içerisinde gelişmemiş, geliştirme umudu iç ve dış müdahaleler ile söndürülmüştür. “Bir Bilen”e itaat veya her şeye kadir “Baba” figürü kültürel veya siyasi sorunun merkezine yerleşmiştir (Ergün, 2018:100).

Kutsanan bir bilenler toplumunda siyasi parçalanmalara yol açmaktadır. Türkiye’de de güvenlik açığının oluşmasında en büyük etkiyi ataerkil zihniyete tâbi olanların, “aynılığın terörü” meydana getirmiştir. “Bir bilene” tâbi dini cemaat mensuplarının, başta ülkenin istihbarat ve güvenlik kurumlarında etkin ve çoğunluk kılınması, Ötekiler’in tasfiyesi, yatay kontrol ve direnme imkânını ortadan kaldırmış felaket 15 Temmuz 2016 gecesi ancak halk tarafından önlenebilmiştir. Darbenin bastırılmasında hiçbir güvenlik kişi veya kurumunun, halkı harekete geçiren siyasi liderin başarısına ortak olmayı hak edici, sonuç belirleyici eylemi gözlemlenememiştir (Ergün, 2018:100). Hareket Baudrillard’ın betimlediği şekilde gerçekleşmiştir. “Sistemin içine yerleşen terör hücreleri Baudrillard’ın ifadesiyle “viral uyku hücreleri” aktive edilince düşmanca hareketlere başlarlar. İçeride bir dış oluştururlar. Sisteme dışsal kuvvetler olarak saldırırlar” (Baudrillard, 2002:20, 98).

Bilişsel boyutun, bilgiyi ileten, alan, yanıt veren veya bilgi üzerinden hareket edenlerin zihinlerini kapsadığı daha önce ifade edilmiştir. Bireylerin veya grupların bilgi işlemini, algılamasını, yargılamasını ve karar vermesini ifade eder. Bu unsurlar, bireysel ve kültürel inançları, normları, kırılganlıkları, motivasyonları, duyguları, deneyimleri, ahlakı, eğitimi, zihinsel sağlığı, kimlikleri ve ideolojileri içeren birçok faktörden etkilenir. Dolayısıyla bu boyut bilgi ortamının en önemli bileşenini oluşturmaktadır.

“Post Truht”, “Truth Decay” gibi kavramsallaştırmalar ile hakikatin kamuoyunda gittikçe azalan gücüne işaret edilmektedir. Zihin boyutunu tehdit eden en tehlikeli gelişmedir ve artan hız ve yoğunlukta toplumu etkilemektedir. "Truth Decay"de sanal gerçeklik zihin dünyamızı sarmaktadır. İklim değişikliğinden ülke içi terörizme ve pandemilere kadar her şeye tepkimizi zayıflatan bir sivil hastalıktan söz edilmektedir. Bu, kamusal yaşamında gerçeklerin ve analizlerin azalan rolüdür ve herhangi bir siyasi parti veya demografiden çok daha derinlere inmektedir.

Hakikat Çürümesi'nin iki temel itici gücü siyasi kutuplaşma ve yanlış bilginin yayılmasıdır ve bunlar özellikle ulusal güvenlik alanında iç içe geçmiş durumdadır. Yanlış bilgiye maruz kalmak kutuplaşmanın artmasına neden olmakta ve artan kutuplaşma gerçek bilgilerin etkisini azaltmaktadır. Bireyler, kurumlar ve bir bütün olarak ulus bu kısır döngüye karşı savunmasızdır. Parçalanmış medya ortamı dış politika görüşlerini daha da aşırı uçlara itmektedir (RAND, 2023).

Hakikatin Çürümesinin dört etkisi gözlemlenmektedir;

- Gerçeklerin ve verilerin analitik yorumları hakkında artan bir anlaşmazlık
- Kanaat/Algı ve gerçek arasındaki çizginin bulanıklaşması (Olgusal habercilik yerine yoruma dayanan haber magazin programlarındaki artış)
- Görelî öznellikte artış ve bunun sonucunda gerçekler üzerinde ortaya çıkan etki
- Önceden saygı duyulan olgusal bilgi kaynaklarına olan güvenin azalması. (RAND, 2023).

Günümüzde sağlanılan finansal destek ile daha fazla gerçeğe sahip olduğuna inanan insular ve izole toplulukların gelişmesi ve büyümesi demokrasiyi de tehdit eden demografik bozulma olarak ortaya çıkmaktadır.

Sonuç ve Değerlendirme

Dünyanın güç siyasetinin öngöründe bulunduğu çıkarları doğrultusunda yeniden şekillendirilmesi ve düzenlenmesi (Weltordnung) (Geopolitical Shaping) kaynakların ve yeniden üretme hızının kritik eşiğe ulaşmış olması nedeniyle kalkınma ve hegemonik tahakküm

mücadelesinde zamanın ruhuna uygun vasıtalar kullanılmaya başlanmış, insanlar biyolojik indirgemeye maruz kalmıştır. Mağdur duruma düşen ve hayatını kaybeden insanlar sayılardan ibaret olarak algılanmaktadır. Devlet yönetimlerinin egemenlik hakları ve yetkilerinin zayıflatılarak, küresel yönetime geçme sancıları yaşanmaktadır.

Anayasa hukukçusu Schmitt, siyasal birliğin dost ve düşman ayrımını belirleyen ve bu anlamda egemen olan bir birlik olduğunu, toplumun büyük kısmında dost ve düşman ayrımıyla ilgili anlaşmazlık söz konusuysa siyasal birliğin sorunlu bir hale geldiğini belirtmektedir (Schmitt, 2012:68). Bu sorunun ülkemizde giderek artan bir biçimde büyüdüğü ve kitlelerin hakikatin çürütülmesi ve manipülasyona hassas olduğu görülmektedir.

Bu konuda yapılan araştırmalar, düşmanca yapılan toplumsal manipülasyonları anlayabilmek için daha somut ve resmî bir çerçeve geliştirilmesinin gerekliliğini ortaya koymaktadır. Bu doğrultuda bilgi tabanlı sosyal manipülasyon formlarını engellemek amacıyla "aşılama" ve dayanışma formları oluşturmak için çalışmalara başlanmalıdır. Günümüzde sosyal medya, bilgi kontrolü konusunda oyun kurucu ve öncül bir karaktere sahip olmanın yanı sıra önemli ölçüde lider rol oynamaktadır. Bu nedenle sosyal medyanın lider rolünün ciddiye alınması gerekmektedir.

Sosyal yapıda yapılan manipülasyon, sosyal eylemleri kamusal kararları etkileyecek eylemlere yönelttiği gibi "dost-düşman" ayrımının yapılmasında etken olarak bu durumun siyasal bir eyleme dönüşmesini sağlamaktadır. Grubun bir bölümünün özne konumu olarak düşman konumuna oturtulması "siyasi savaş" sahnesinde yerini almasına neden olmaktadır. Başta sosyal sermayenin yitirilmesine yol açacak sosyal ve iktisadi adaletsizlikler ve imtiyazlı gruplar oluşumu yoluyla toplumsal bölünmelerden kaçınarak, kültürel çatışmalara dönüştürülebilecek manipülasyon alanlarını engellemenin yolu rasyonel bir sosyal topoğrafya oluşturma ve katılımcı demokrasiden geçmektedir.

Küresel yapının bölünmüş toplumlardan müteşekkil sömürü adacıları halinde şekillendirilmesi, kaynak coğrafyaları ve ticaret yollarının asimetric yöntemlerle kontrol altına alınması gücünü kaybeden Batı Hegemonyasının son direniş reçetesini oluşturmaktadır. Küresel düzeye sıçratmadan bölgesel uzun süreli çatışma koridorları özellikle ABD'nin soluklanmasına ve karşı hegemonyayı frenlemesine yol açacağı gibi soğuk savaş beklentileri ani sıçramalara ve krizin yönetilememesine neden olabilir. Kültürel ve siyasal parçalanmaların yarattığı iç savaş ve çatışmalar ülkelerin işgaline yönelik senaryoların anahtarı olmaktadır, parçalanma uluslararası müdahalelerin meşrulaşmasına zemin hazırlamaktadır.

Kaynakça

- Akyazı, U. (2013). Uluslararası Siber Güvenlik Strateji ve Doktrinleri Kapsamında Alınabilecek Tedbirler. VI. Uluslararası Bilgi Güvenliği ve Kriptoloji Konferansı, ISC Turkey, Ankara,
- Baudrillard, J. (2002). *Der Geist des Terrorismus*. (Çev. M Sedlacek, vd.). Wien: Passagen Verlag.2
- Cook J, Ecker, U ve Lewandowsky, S. (2015). Misinformation and How to Correct It. Robert Scott and Stephan Kosslyn (Ed.). *Emerging Trends in the Social and Behavioral Sciences*. New York: John Wiley and Sons,
- DOD, (Department of Defense)(2020) Summary of The Irregular Warfare Annex to The National Defense Strategy,, 2020, Irregular Warfare Annex to the National Defense Strategy - Summary
- Ergün O. (2020) “Siyasi Çatışmadan, Silahlı Siyaset ve Sanal Sosyal Savaşa Postmodern Güç Siyaseti”, H. Babacan (Ed.). *Sosyal, Beşeri ve İdari Bilimler Alanında Akademik Çalışmalar-3*. Ankara: Gece Kitaplığı.
- Ergün, O. (2015). Postmodern Jeopolitik ve Küresel Tasarımın Eleştirel Çözümlemesi. *TAAD*, 6(21), Ankara: Adalet Akademisi Yayınları.
- Ergün, O. (2018). Siyasi Savaş ve “Güvenlik Açığı. *BEÜ AİD*, 3(4), 96-131.
- Flynn, D.J, Nyhan, B. ve Reifler, J. (2017). The Nature and Origins of Misperceptions: Understanding False and Unsupported Beliefs About Politics. *Political Psychology*, 38, 127-150.
- Hummel, H. ve Wehrhöfer, B. (2004). Geopolitische Identitäten. *Welt Trend*. (Erişim Tarihi:12.12.2013). Information Operation 2012, https://defenseinnovationmarketplace.dtic.mil/wp-content/uploads/2018/02/12102012_io1.pdf, (Erişim Tarihi 20.02.2024).
- Information Operations, Joint Publication 3-13, https://irp.fas.org/doddir/dod/jp3_13.pdf, (Erişim Tarihi 20.02.2024).
- Iyengar, S., Sood, G. ve Lelkes, Y. (2012). Affect, Not Ideology: A Social Identity Perspective on Polarization. *Public Opinion Quarterly*, 76(3), 405-431.
- Joint Publication 3-13, (2014) “Information Operations”.
- Jowett, G. ve O’Donnell, V. (1986). Propaganda and Persuasion, Beverly Hills, Calif.: Sage Publications, Edward Bernays (Ed.). *Propaganda*. New York: IG Publishing, 2005, originally published 1928).
- Kavanagh J. ve Michael D. (2018). *Rich, Truth Decay: An Initial Exploration of the Diminishing Role of Facts and Analysis in American Public Life*. Santa Monica, Calif.: RAND Corporation, RR-2314-RC.
- Mahçupyan, E. (2008). *Batılı Anlamak, Zihniyet, Değişim ve Kriz*. İstanbul: İletişim.
- Manjoo, F. (2016). Tech’s ‘Frightful 5’ Will Dominate Digital Life for Foreseeable Future. *New York Times*. January, 20.
- Mazarr, M. J. (1998). The Pessimism Syndrome. *Washington Quarterly*, 21(3), 93-108.
- Meier, C., Roßmanith, R. Heinz-Uwe Schäfer (2003). *Wörterbuch zur Sicherheitspolitik*. Hamburg:Mittler
- Merriam Webster Sözlüğü, <https://www.merriam-webster.com/dictionary/disinformation> (Erişim Tarihi: 04.11.2019).
- RAND (2018) Linda Robinson ve diğerleri, Modern Political Warfare Current Practices and Possible Responses, Rand Corporation, 2018 https://www.rand.org/pubs/research_reports/RR1772.html Erişim Tarihi 07.04.2018
- RAND (2019) Sanal Toplumsal Savaşın Ortaya Çıkan Riski: Değişen Bilgi Ortamında Sosyal Manipülasyon. Mazarr, Michael J., Ryan Bauer, Abigail Casey, Sarah Heintz ve Luke J. Matthews, Santa Monica. CA: RAND Corporation. https://www.rand.org/pubs/research_reports/RR2714.html. Ayrıca basılı formda da mevcuttur.

- RAND (2023). Truth Decay <https://www.rand.org/pubs/commentary/2023/08/truth-decay-and-national-security.html> -Heather J. Williams ve Caitlin McCulloch tarafından 1 Ağustos.
- Sarsılmaz, M. (2023) Yankı Odası Nedir? *Anadolu Ajansı*. <https://www.aa.com.tr/tr/teyithatti/blog/yanki-odasi-nedir/1815399>. (Erişim Tarihi 20.02.2024).
- Schmitt, C (2012). *Siyasal Kavramı*. (2. Baskı). (Çev. E. Göztepe). İstanbul: Metis.
- Schwartz, W. (1994). *Information Warfare: Chaos on the Electronic Superhighway*. New York, Thunder's Mouth Press.
- Sen, C. (2017). 'The 'Big Five' Could Destroy the Tech Ecosystem. *Bloomberg*. November 15.
- Techinside (2023). Rusya Ukrayna'yı füzelerle ve siber saldırı ile eş zamanlı vurmuş! <https://www.techinside.com/ruslar-ukraynaya-fuzelerle-ve-siber-saldiri-ile-es-zamanli-vurmus/> (Erişim Tarihi 14.10.2022)
- Tekinalp, Ş. (2005). Küreselleşen Dünyanın Bunalımı: Çokkültürlülük. *Journal of Istanbul Kültür University*, 3(1),75-87.
- Weidenhausen, G. (2008). Die Renaissance der Geopolitik Teil I: Das Geopolitische Triumvirat der USA. http://www.diedrei.org/Heft_4_08/04%20..